

יובל

קובץ מחקרים של המרכז לחקר המוסיקה היהודית

כרך ג'

האוניברסיטה העברית בירושלים

פקולטה למדעי הרוח • מכון לאמנויות

מרכז לחקר המוסיקה היהודית
בשיתוף עם בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי

הועד המנהל

חיים שירמן, יו"ר

ישראל אדלר; מנחם אלון; משה ברש

ראובן ירון; שלמה מורג; אמנון שילוח

מנהל המרכז: ישראל אדלר

פרסום זה נמנה על המפעלים של המרכז שבוצעו בסיועם של

משרד החינוך והתרבות, האגף לתרבות ולאמנויות

קרן זיכרון למען תרבות יהודית

קרן פני ומקס טארג למחקרי המרכז ופרסומיו

קרן ה" Cantors Assembly למחקרי המרכז ופרסומיו

קבוצת שוחרי האוניברסיטה העברית באיטליה בראשותו של ד"ר אסטורה מאיר, מילאנו

יובל

קובץ מחקרים של המרכז לחקר המוסיקה היהודית

נערך בידי

ישראל אדלר ובתיה באיאר

כרך ג'

ירושלים תשל"ד

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית

המכירה הראשית: "יבנה", רח' רמב"ם 26, תל-אביב

©

*by the Magnes Press, the Hebrew University
Jerusalem, 1974*

נדפס בישראל
במפעלי דפוס כתר, ירושלים

תוכן העניינים

החלק העברי

ז	נחמיה אלוני: הניגון והשירה ב"הכחורי"
יח	עזרא פליישר: עיונים בהשפעת היסודות המקהלתיים על עיצובם והתפתחותם של סוגי הפיוט
מט	סיכומים בעברית של החלק הלועזי

החלק הלועזי

6	לוח הקיצורים
7	חנוך אבנארי: הגירסה העברית של מאמר אבו אל-צלת על המוסיקה
83	יהודית כהן: יובל בימי הביניים
100	אסתר גרזון-קיי: רוברט לכמן – פעלו ומורשתו
109	רות כץ: המוסיקה השומרנית כמקרה-מיבחן למהימנותה של תמסורת שבעל-פה
136	יעקב מזור ואנדרי היידו, בשיתוף עם בתיה באיאר: ניגון-הריקוד החסידי – אסופת הדגמה וניתוח ממיין
267	אמנון שילוח: "עין כל", פירוש העברי של שם טוב אבן-שפרוט על הקאנון של אבן-סינא
288	סיכומים באנגלית של החלק העברי

איורים

290	אבו אל-צלת, פריס, כ"י עברי 1037, דף ב1
291	כנ"ל, דף 5ב

ABBREVIATIONS

<i>CB</i>	M. Steinschneider, <i>Catalogus librorum hebraeorum in bibliotheca Bodleiana</i> , Berlin, 1852–1860
<i>CS</i>	E. de Coussemaker, ed., <i>Scriptores de musica medii aevi . . .</i> , Paris, 1864–1876
<i>EJ²</i>	<i>Encyclopaedia Judaica</i> , Jerusalem, 1972
d'Erlanger	R. d'Erlanger, <i>La musique arabe</i> , Paris, 1930–1949
<i>GS</i>	M. Gerbert, ed., <i>Scriptores ecclesiastici de musica . . .</i> , Sankt Blasien, 1784
El Hefny	M. El Hefny, <i>Ibn Sina's Musiklehre</i> , Berlin, 1930 (Diss.)
<i>HU</i>	M. Steinschneider, <i>Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters</i> , Berlin, 1893
<i>HUCA</i>	<i>Hebrew Union College Annual</i>
Husmann	H. Husmann, <i>Grundlagen der antiken Musikkultur</i> , Berlin, 1961
Idelsohn, <i>JM</i>	A. Z. Idelsohn, <i>Jewish Music in its Historical Development</i> , New York, 1929
<i>JE</i>	<i>Jewish Encyclopedia</i> , New York–London, 1901–1905
<i>m</i>	<i>Mishnah</i>
<i>MPL</i>	J. P. Migne, ed., <i>Patrologiae cursus completus. Series latina</i> , Paris, 1844–1855
Neubauer	E. Neubauer, "Die Theorie vom Īqa' I. Übersetzung des Kitāb al-īqa'āt von Abu Naṣr al-Fārābī", <i>Oriens</i> , 21–22 (1968/69): 196–232
<i>PAAJR</i>	<i>Proceedings of the American Academy for Jewish Research</i>
Reinach	Th. Reinach, <i>La musique grecque</i> , Paris, 1926
<i>RISM</i>	<i>Répertoire International des Sources Musicales</i>
<i>ZDMG</i>	<i>Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft</i>

סיכומים בעברית של החלק הלועזי

הגירסה העברית של מאמר אבו אל-צלח על המוסיקה

חנוך אבנארי, תל-אביב

עומייא אבן עבד-אל-עוזר אבו אל-צלח (אנדלוסיה 1067/81 – טוניס, 1134) חבר כתבים במדעים השונים. אחד מהם הוא מעין אנציקלופדיה קיצורית, אשר היתה ידועה בין חכמי ספרד ופרובנס היהודיים ונוכרת בכתביהם בשם "ספר בהספקה". הם אף מציינים כי נכלל בו חבור על המוסיקה, ומצטטים ממנו. מובאות כמעט-מילוליות מתוך חיבור זה כלולות בפירושו של ישעיהו בן יצחק בן נתן מקורדובה על ספר הקאנון של אבן-סינא, בענין הקשר בין המוסיקה לבין פעולת הדופק. חיבור זה טרם נתגלה במקורו הערבי, ומצוי רק בתרגום עברי המהווה את חלקו הראשון של כה"י Paris, BN, Ms. hébr. 1037 המתפרסם כאן לראשונה, בצרוף תרגום לאנגלית ואפראט:

החיבור נסמך במידה רבה על "ספר המוסיקה הגדול" של אל-פאראבי. הוא מחולק לחמשה מאמרים, כל אחד בעל מספר פרקים. סדר הנושאים הוא: מבוא, על יסודות המוסיקה והצליל; הרכבת והחסרת המרווחים; הצלילים והמרווחים העיקריים; סוגי הסולמות (גנרא); סוגי הסיסטמות; כוונונים ומרווחים בכלי-המיתרים החשובים; מערכת מיבני הנעימה והריתמוס. בנספח מובאים ריכחים מילוניים של מונחי-המוסיקה העבריים והערביים המופיעים בטקסט, ושל המונחים העבריים בפירושו של ישעיהו בן יצחק על אבן-סינא; ותרשימי-שיחזור של מערכת מיבני הנעימה, ושל כלי המיתרים והכוונונים המתוארים בטקסט.

יובל בימי הביניים

יהודית כהן, תל-אביב

דמותו של יובל מופיעה בכתבים הנוצריים של ימי הביניים תוך העשרת התיאור התמציתי שבמקרא בעזרת מוטיבים מן הספרות היהודית החיצונית, ובהצבה מול "אבות המוסיקה" של תרבות יוון. האסמכתא המרכזית היתה ה"הסטוריה" של פטרוס קומסטור (אמצע המאה ה-12). מופיעים שלשה נושאים: יובל ממציא את המוסיקה לעינוגם של הרועים צאצאי אחיו יבל; יובל מגלה את החוקיות המספרית של יחסי-הצלילים בהלמות הפטישים של אחיו תובל; יובל רושם את "אמנות המוסיקה" על גבי שני עמודים, האחד עשוי שיש והשני עשוי לבנים, לאחר נבואתו של אדם כי העולם ייחד במבול-מים או במבול-אש – כי במבול-המים לא ייפגע עמוד השיש, ובמבול-האש לא ייפגע עמוד הלבנים. סיפור העמודים מיוחס ליוסף בן מתתיהו, אולם הוא מוסב שם (קדמוניות א', 64; 68–72) על שנת בנו השלישי של אדם, ועל מדע הכוכבים. צאצאי שת וצאצאי קין מופיעים בדרך כלל כמייצגי כל הטוב וכל הרע, אך שכיחות גם הקונפלאציות דוקא בין שת ויובל. מעשה הפטישים מהווה כמובן קונפלאציה עם המוטיב הפיתגוראי היווני. הרבאנוס מאורוס (776–856) קדם לפטרוס קומסטור בעיבוד אגדת יובל, ולשתי הגירסאות נועדו גלגולים

רבים, בין השאר גם במסגרת הפרשנות על ההבדל בין העולם שלפני-המבול לבין העולם שלאחריו. פיתוח נרחב של שלשת המוטיבים נמצא ב"הסטוריה הכללית" של אלפונסו העשירי, מלך קשטיליא וליאון, הקרוי "החכם" (1221–1284). אצל התיאורטיקנים של המוסיקה (יוהנס מאפליגם, יוהנס דה מוריס, אדם מפולדא, פייטרו ארוך, ג'וזפה צרלינו, ועוד) מוביל התקדים הסכולסטי של השוואת העולם הקדם-מבולי והבתר-מבולי להתחברות אל נושא הניגוד בין המוסיקה החדשה לבין המוסיקה הישנה. התחרות בין בכורת היוונים לבין בכורת גיבורי המקרא ב"המצאת המוסיקה" מוכרעת בימי הביניים לטובת המקרא. אולם ברנסאנס ממוחזות הסתירות בהכרזה כי ממצאי המוסיקה הם רבים, בוזמניים ואף בתקופות שונות ובתרבויות שונות; ואין השורה נפסקת אף בהווה.

רוברט לכמן-פעלו ומורשתו

אסתר גרזון-קיוי, ירושלים

המאמר סוקר את חייו ופעלו המדעי של רוברט לכמן (ברלין, 1892 – ירושלים, 1939), ממיסדי המוסיקולוגיה ההשוואתית ומבכירי חוקרי המוסיקה של המזרח הקרוב והרחוק. לכמן החל את מחקריו בברלין, שם השתתף גם ביסוד ה"חברה לחקר המוסיקה המזרחית", והמשיך בהם לאחר עלייתו לירושלים. בירושלים הקים ארכיון-הקלטות, מטעם האוניברסיטה העברית, ובאוסף במשך ארבע שנים כאלף פריטים ממוצא יהודי, שומרוני, מוסלמי ונוצרי-מזרחי. האוסף נשומר ומצוי כעת בפונתיקה הלאומית. קטלוג האוסף הוכן על ידי כותבת מאמר זה וסיכומו מובא כאן. יחד עם ההקלטות נשמר גם ארכיונו האישי של לכמן, עם חומר רב-חשיבות הכולל בין השאר מאמרים אשר לא הגיעו לפרסום, וגם הוא נכלל בקטלוג ומאיר את פעילותו הענפה של חוקר זה. למאמר מצורפת ביבליוגרפיה של כתבי לכמן, המקיפים ארבעה ספרים, ששה-עשר מאמרים מחקריים, וביקורות-פרסומים אשר רובן גם הם בגדר תרומת-מחקר.

המוסיקה השומרונית כמקרה-מיבחן למהימנותה של תמסורת שבעל-פה

רות כץ, ירושלים

במחקרן של מסורות שבע"פ קיימות גישות אחדות לסוגיית המהימנות, לרוב במגמה להגיע אל הגירסה אשר תוכל להיחשב כמהימנה ביותר. חסרים הביסוס העיוני וההחמרה המתודולוגית ביישום, ודרושה יתר התייחסות לתהליך התמסורת ולתנאיו-החברתיים. המוסיקה השומרונית מתבקשת לבדיקת נושאים אלה, הודות לצירוף התנאים הנדיר המיוצג על ידי החברה השומרונית, כולל התגבשות קהילת-הבת בחולון מאז 1955 במקביל להמשך קיומה של קהילת-האם בשכם – אך ללא נציגי הכהנים ותוך קיום קשר מוגבל ביותר עם שכם (עד 1967). לאחר ניתוח גורמי התמורה והייצוב, במיוחד לגבי קהילת חולון, מנותחים הנתונים המוסיקליים על

סמך הקלטות מפי 14 זמרים. הללו מתחלקים לארבע קבוצות לפי המעמד והמקום: כהנים וישראלים בשכם, ושני החזנים ושאר הזמרים – כולם ישראלים – בחולון. להדגמה נבחרו ביצועי הפיוט "כל טב". לניתוח נקבעו חמשה הבטים אופייניים למוסיקה השומרנית (אשר כולה קולית בלבד ודתית בלבד): 1.1 טרופיזציה מלודית; 1.2 טרופיזציה טקסטואלית, בהברות ותנועות 'סתמיות' המתייחסות באופנים שונים וקבועים לגופי המלים. – 2. הוויבראטו, הקבוע לצלילים מסויימים ברצף המלודי. – 3. המיבנה הטונאלי, שהוא כנראה תלת-צלילי מעיקרו. – 4. הגליסנדו.

האחידות הגדולה ביותר נמצאה בין כל נציגי שכם. החזנים בחולון קרובים לכהנים בשכם; הרפיה בעקביות הסגנונית נמצאה, כמצופה, אצל הישראלים בחולון. לכל נציגי חולון משותפת הנטייה להגזמת הוויבראטו והגליסנדו. מבחינת המחקר ההסטורי נראה כי מרכיבים וצורות עתיקים יותר נמצאים בסגנון הזמרה הנקרא "כבד" (משופע בטרופיזציות ועיטורים). כמו כן חשובה בדיקת הטרופיזציה הטקסטואלית, לאור תופעות דומות אשר נתגלו בכמה תרבויות-מוסיקה עתיקות ועכשוויות אחרות.

ניגון הריקוד החסידי אסופת הדגמה וניתוח ממיין

יעקב מזור ואנדרי היידו בשיתוף עם בתיה באיאר, ירושלים

באסופה המהווה את חלקו השני של המאמר מתפרסמים תעתיקהם של 250 ניגוני ריקוד חסידיים, אשר הוקלטו בישראל בעשר השנים האחרונות – לרוב ע"י המחברים עצמם – ושמורים בפונותיקה הלאומית (במחלקת המוסיקה אשר בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים). האסופה היא מיידגם-רפרטואר, עליו ניתן לבסס ניתוח לשם זהו המרכיבים וצורפי-המרכיבים האופייניים למוסיקה זו, דהיינו מעצבי ייחודה הסגנוני. הבחניו הבסיסיים של ניתוח כזה הם, בהכרח, המיבנה ('צורה') והסולמיות. אולם האפיון המקובל, המתיחס אל יחידת-הניגון הכוללת, הסתבר כסתמי מדי. לכן נעשה כאן זהו וניתוח ספציפי יותר של גורמי המיבנה וגורמי הסולמיות המופיעים בחומר. הללו נדונים בחלקו הראשון של המאמר, וכן מרוכזים שם בתשקיף שיטתי בארבע טבלאות. להלן תיאורם (ללא פירוט תת-החלוקות).

1. מיון-מיבנה ראשון (מיבנה מחלט) – מספר הקטעים בניגון. זוהו 7 סוגים: מחד-קטעיות ועד חמש-קטעיות, וכן המיבנה הרפרייני וקבוצת המיבנים ה'דו-משמעוטיים'. בחינתם של כל שאר ההבטים נעשית בהתייחסות אל הקטע כיחידה הבסיסית, וניתוח הניגון כולו מאורגן ומוצג כצירוף של ניתוחי הקטעים.

2. מיון-מיבנה שני (מיבנה יחסי) – מהות וצירוף המרכיבים של הקטע (תת-היחידות הצורניות, הקרובות למושג המוטיב, אך אינן נדונות כאן מן הבחינה המלודית). זוהו 5 סוגי מרכיבים: 'רגילי' (2 תיבות); 'קטן' (1 תיבה); 'גדול' (4 תיבות); 'טריפודי' (3 תיבות); 'חריג' (1.5 או 2.5 תיבות). המרכיבים מצטרפים בשני אופנים: לקטע חד-מרכיבי, שכולו רצף של מרכיבים מאותו סוג, או לקטע רב-מרכיבי. בהקשר זה מצויינת גם התופעה השכיחה בניגוני הריקוד: החוליה החריגה, המשמשת לפיסוק וגישור בין הקטעים, לה ניתן כאן הכנוי 'סיגנאל'. חריגותיו של ה'סיגנאל' היא צורנית, ריתמית ומלודית כאחד, ולכן אין הוא נכלל במניין המרכיבים ונקבע לו טיפול מיוחד בניתוח המקיף.

3. מיך מודאלי ראשק (סולמיות מחלטת). הניתוח נוקט במושגים ובכנויים המקובלים, כמוֹבן של נוסחאות אוקטאביות. זהו 15 סולמות, המסוגלים ל-4 קבוצות: סולמות דיאטוניים ללא סקונדה מוגדלת; סולמות דיאטוניים עם סקונדה מוגדלת; סולמות 'דו־רכיים' (כגון תרכובת של דורי + "דורי אוקראיני"); פנטטוניקות ופרוטו־פנטטוניקות (רגיל / פיץ). מקצת מן הסולמות זהים לסולמות־שטייגרים, אך לא נבדק אם זהות חלה גם על התיפקוד המלודי. במקרים לא מעטים נבדלים קטעיו של ניגון בסולמיותם.

4. מיך מודאלי שני (סולמיות יחסית) – מיקומם של מרכיביו הצליליים של הקטע, ביחס למסגרת הסולמית כשלעצמה. ההבחנים הם: המנעד הכללי, המתחלק ל'מנעד רצוף' + 'צלילים נספחים' מתחתיו ומעליו; ואחיותו של מנעד זה בסולם, בהצבה אותנטית או פלגאלית, או בהצבות אחרות שאינן מעוגנות בפינאליס. נקבעו גם הגדרות למנעד ולהצבה של מיבנים פנטטוניים.

כל ההבחנים ממוספרים בשיטה עשרונית־ממיינת, ולכל אחד מארבעת הסוגים אות־תג משלו. מודגמים ניתוחיהם של שבעה ניגונים. בחלק השלישי של המאמר, אשר יתפרסם בכרך מאוחר יותר, תוצגנה תוצאות ניתוחם של כל הניגונים שבאסופה, הנעשה בעזרת מחשב, והמסקנות העולות ממנו.

"עין כל", פירושו העברי של שם טוב אבן־שפרוט על הקאנון של אבן סינא

אמנון שילוח, ירושלים

קטע המוסיקה המתפרסם כאן, במקורו העברי ובתרגום מוער לצרפתית, מצוי בביאורו של שם טוב אבן־שפרוט על ספר הקאנון של אבן־סינא (מינכן, כ"י עברי 8, דף 329א–331ב). ידועים שלשה תרגומים של הקאנון לעברית, וכשלושים ביאורים עבריים (מהם 17 של מחברים עלומי שם). נראה כי אבן שפרוט נזקק בעיקר לתרגומו העברי של יוסף בן יהושע הלורקי הצעיר (נפ' לפני 1409), אך גם למקור הערבי.

בקטע זה דן אבן סינא בקשר בין המוסיקה ופעולת הדופק, אשר מקורו בכתבי הרופא היירופילוס מאלכסנדריה (290 לפסה"ג). בין עשרת הסוגים של תנועת הדופק, הסוג העשירי הוא המתקשר אל המוסיקה באופן מוחשי. אבן שפרוט מתייחס בפירושו אל האלמנטים הידועים של התיאוריה המוסיקלית הערבית בימי הביניים, אולם תוך קושי מסויים בהבדלה בין הקישורים לתחום המלודיה לבין הקישורים לתחום הריתמוס. בהערות לתרגום משולבות גם ההשוואות למקורות אחרים של התיאוריה הערבית, ושל ספרות התקופה על הדופק.